

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАНІЯ И МАТЕРІАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ІВАН ШТЕРЕВ — НЕЗНАНИЙ ТАВРІЙСЬКИЙ МЕМУАРИСТ: ДОЛЯ ТА СПАДЩИНА

Володимир Мільчев

Історична доля, історична пам'ять таврійських болгар за останні півтора століття неодноразово ставала предметом наукового дослідження. Результати подібного студювання мають тяглу традицію та представницьку історіографію: від праць І.Тодорова, А.Варбанського та Н.Державіна до наших сучасників — С.Пачева, В.Калоянова та інших. Разом з цим, археографічні експедиції, здійснені в останні роки науковцями Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України виявили й пам'ятки авторефлексії окремих представників болгарської спільноти Таврії. Йдеться про мемуари та спогади болгарської інтелігенції, в яких, окрім власних переказів, було здійснено спробу створення історії роду, історії села, історії всієї Болгарської Таврії.

Найбільш показовими в цьому відношенні є мемуари Івана Івановича Штерева. «Нашадок четвертого покоління болгарської родини Штеревих», — як сам він себе охарактеризував, народився 23 лютого 1910 р. у великому й заможному болгарському селі Інзовці Преславської волості Бердянського повіту Таврійської губернії (нині Приморського району Запорізької області) у родині селян-середняків.

Обидва з батьків майбутнього мемуариста походили з селянських родин таврійських болгар. Батько, Штерев Іван Семенович (1887-1934), народився в тому ж таки селі Інзовці, та майже все своє життя, за винятком служби в російському війську, прожив у рідному селі, займаючись хліборобством. Мати — Штерева (в дівочтві Тюркеджі) Феодосія Іванівна (1891-1950) народилася в сусідньому болгарському селі Райновці (нині Приморського району Запорізької області). У подружжя Івана та Феодосії Штеревих народилося п'ять дітей, старшим серед яких був автор мемуарів, що публікуються, — Іван Іванович Штерев.

Дитинство, до юнацьких років, І. Штерев зростав та виховувався в родині батьків. І батько, й мати були письменними, мали в своєму освітньому багажі по чотири класи початкової сільської школи. Подібний освітній рівень був ха-

рактерним для більшості болгар-поселенців Таврійської губернії і вважався мінімальним навіть для дітей з неможливих родин (як хлопчиків, так і дівчаток). Відповідно до цього, родина Штеревих доклала зусиль для того, щоб дати освіту всім своїм дітям. Впродовж 1917-1921 рр. маленький Іванчо, як його звали у сім'ї, попри складні колізії Революції та Громадянської війни, весь час відвідував та успішно закінчив Інзовську чотирикласну сільську школу.

Встановлення радянської влади в Таврії з подальшим реформуванням початкової та середньої освіти не стало на перешкоді подальшому навчанню. В тому ж таки 1921 році, отримавши, завдяки клопотанням батька, від комітета неможливих селян Інзовки рекомендацію для продовження навчання, Іван перейшов до семилітньої школи в сусідньому селі Преславі, яке було культурним центром болгарської Таврії¹.

Подальші чотири роки навчання (1921-1925) виявили в юнака не тільки такі риси, як старанність, педантизм та акуратність, але й неабиякі здібності до точних наук. Не виключено, що ця риса в Штеревих була спадковою — рідний брат його батька — Кирило, на той час вже багато років працював бухгалтером у відділенні Кредитного сільськогосподарського банку селища Орловки (нині Приморського району Запорізької області). Вірогідно, що й хист до математики, й наявність дядька-бухгалтера, який міг скласти протекцію юнакові, рівною мірою вплинули на те, що батьки схвально поставилися до вибору майбутньої професії Івана. На жовтень-грудень 1925 р. припало й його безпосереднє знайомство з рахунковою справою — юнак трохи працював помічником у свого дядька, Кирила Семеновича в Орловському відділенні Кредитного сільгоспбанку. Подібна практика зайвого разу переконала як Івана, так і його рідних у тому, що бухгалтерія є саме тією галуззю професійної діяльності, в якій він може якнайкраще реалізувати свої здібності. Тоді ж було прийнято рішення продовжити навчання.

Впродовж 1926-1927 рр. І.Штерев навчається у м.Мелітополі на бухгалтерських курсах. Вже в квітні 1927 р. він повертається додому та починає працювати рахівником місцевого Кооперативного птахівницького товариства — «Кооптах»². Через рік, у червні 1928 року, в зв'язку з укрупненням «Кооптах» він переходить працювати у системі «Сільпо» на посаді бухгалтера спочатку в рідній Інзовці³, а трохи пізніше й в іншому болгарському селі — Мариновці⁴. В червні 1929 р. Іван Іванович обійняв посаду бухгалтера в Преславському агротехнікумі⁵.

Просування сходинками службової кар'єри стало можливим не тільки завдяки сумлінності молодого бухгалтера, але й було напряму пов'язано з підвищенням ним свого освітнього рівня. Справа в тому, що ще у 1927 р., відразу по закінченні Мелітопольських бухгалтерських курсів, І.Штерев вступив на заочну форму навчання до Харківського Фінансово-економічного інституту на відділення бухгалтерського обліку (цей ВУЗ він закінчив у 1932 р., отримавши спеціальність бухгалтера)⁶.

У 1931 р. І.Штерев одружується зі студенткою Преславського агротехнікуму Кляйнехт Любов'ю Олександрівною, німкенню за походженням. Вже через кілька місяців після укладення шлюбу, у жовтні 1931 р., І.Штерева призивають на дійсну військову службу, але вже невдовзі комісують за станом здоров'я та визнають гідним лише до нестройової служби, з зарахуванням до запасу. Він повертається до молодої дружини. Невдовзі в подружжя з'являються діти — донька Земфіра (1932 р.н.) та син Іван (1935 р.н.)⁷.

Паралельно з отриманням диплома та появою першої дитини в житті І.Штерева відбуваються й інші, не менш значущі зміни. Восени 1932 р. він полишає роботу в Преславському агротехнікумі та переїжджає до столиці Радянської України — м.Харкова. Вірогідніше всього, що цьому сприяли нові знайомства та зв'язки, якими на той час вже встиг «обрости» під час щопіврічних сесій у столичному Фінансово-економічному інституті молодий, але обдарований та амбіційний бухгалтер.

Без перебільшення можна сказати, що ця «втеча» з південноукраїнського села, на яке вже насувався штучний голод, та від якого невдовзі гинутьимуть його рідні, рятує життя майбутнього мемуариста. В період з жовтня 1932 р. по листопад 1933 р. він працює на посаді старшого бухгалтера сільськогосподарського сектору Народного комісаріата освіти УСРР. Згодом родина переїздить до південноросійського Ростова-на-Дону, і з листопада 1933 р. по травень 1936 р. І.Штерев обіймає посаду головного бухгалтера котрогось із невеликих підприємств цього міста. Ростов стає черговим трампліном для службового злету — з 1936 до 1938 року І.Штерев працював інспектором-бухгалтером «Глава № 9 Наркомсовтозов СССР» у Москві.

На «московський» період життя І.Штерева припадає подія, про яку він воліє не згадувати не тільки в своїх «офіційних» автобіографіях, але й у мемуарах. За дитячими спогадами його доньки — Земфіри Іванівни Штеревої, батько невідомо де зникає. Як з'ясовується згодом, його «беруть». Втім, через певний проміжок часу відпускають. До звинувачення та виголошення вироку справа не доходить, але сам факт перебування під слідством створює велику кількість повсякденних незручностей та життєвих драм. З отриманим «вовчим квитком» він вже не може перебувати в союзній столиці й фактично змушений виїхати на «101-й» (а радше на «1001-й») кілометр: з 1938 р. І.Штерев працює *«начальником фінотдела хозвоеноведа Наркомата оборони»* у приполярному м.Архангельську⁸. Молода дружина не виказує бажання наслідувати дружинам декабристів та покидає свого чоловіка, офіційно розірвавши шлюб. Разом із дітьми вона повертається на південь України, до приазовської Інзовки. Війна остаточно унеможливило примирення чоловіка й дружини. Восени 1941 р., з початком окупації, колишня комсомолка Люба Кляйнехт згадує про своє «арійське» походження та реєструється як єдина в с.Інзовці «фольксдойче»⁹. Двоє дітей, народжених у «расовому мезальянсі», передаються на виховання родичам колишнього чоловіка-болгарина.

Сам І.Штерев в цей час продовжує перебувати в Архангельську. З початком війни його мобілізують до Червоної Армії і зараховують до 34-го Запасного Стрілецького полку. В листопаді 1942 р. бухгалтера-фахівця демобілізують та призначають на роботу у оборонній промисловості. З 13 листопада 1942 р. по 17 грудня 1945 р. І.Штерев працює на посаді головного бухгалтера при ДВБР (Дільниця Військово-Будівельних робіт) № 242 у м. Северодвінську Архангельської області¹⁰.

В 1946 р. І.Штерев повертається з Архангельської Півночі в рідні краї — до м.Запоріжжя, але не сам, а разом зі своєю новою дружиною Власовою Олександрою Василівною (1918 р.н.), з якою він одружився у попередньому 1945 р. (з цією жінкою І.Штерев прожив до кінця свого життя). В 1946 р. у подружжя народжується син Олександр¹¹.

34 лютого 1946 р. по 1 червня 1948 р. І.Штерев працює головним бухгалтером будуправління «Заводбуд» треста «Запоріжжялюмінбуд», яке займається відбудовою промислової зони міста¹² Відповідальна посада у відповідальний час. З огляду на ту велику увагу, яку після війни приділяє Комуністична партія та радянський уряд відновленню народного господарства, кожна кома чи сота дробі в бухгалтерському розрахунку можуть відігравати ту ж роль, що й один неправильний рух у сапера. Влітку 1948 р. І.Штерев опиняється під слідством, яке тривало майже рік.

17 травня 1949 р. громадянин Штерев Іван Іванович, безпартійний, 1910 року народження, був засуджений Запорізьким обласним судом за «господарською» статтею 24/6-47 Карного Кодексу до позбавлення волі терміном на 15 років. Непоганий послужний список, високий фаховий рівень та відсутність «політики» в «статті» врятували новоспеченого «ЗК» від виснажливої праці на лісопозавах чи копальнях Сибіру та Далекого Сходу. З серпня 1949 р. і по червень 1953 р. І.Штерев працює бухгалтером-методистом «*Строительства* п/я 53 «2ч» у м.Новосибірську¹³. Згаданий ним згодом у особовій картці по обліку кадрів «літерний номер» установи означав ніщо інше, як головну контору одного з численних будівельних управлінь ГУЛАГу, закладу близького до горезвісних солженіцинських «шаражок», в яких висококваліфікована управлінська й наукова праця «вільнонайманого» персоналу, за відсутності такого, часто-густо виконувалася особами позбавленими волі. Абсолютну більшість з них складали люди з вищою інженерною й економічною освітою, колишні директори заводів, працівники різноманітних міністерств та відомств, засуджені, переважно, за «господарськими» статтями. Фактично, «*придурки*», як на лагерному жаргоні називали цей прошарок «ЗК», становили привілейовану, близьку до адміністрації, верству гулагівської людності, шанси на виживання в якій були значно вищими не тільки в порівнянні з «*политическими*» й «*му-жиками*», а навіть і «*ворами*».

Навесні 1953 р. І.Штереву чергового разу посміхнулася доля — вмирає Й.Сталін, й він потрапляє до багатотисячної армії «беріївських хресників»,

амністованих згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. (з подальшим зняттям судимості 16 травня 1953 р.). Таким чином, він отримує волю відбувши лише чверть терміну до якого був засуджений. Якщо додати до цього ще й збережене у більш-менш задовільному стані здоров'я, повну реабілітацію та можливість й надалі займатися своєю основною професійною діяльністю, то не можна заперечувати того факту, що Івану Івановичу пощастило так, як щастило дуже малій кількості осіб, що пройшли крізь горнило ГУЛАГу. Однак, навіть щасливе закінчення цього вимушеного «вояжу» до кінця життя надзвичайно гнітило І.Штерева, який волів зайвого разу про нього не згадувати (навіть рідні діти лише у самих загальних рисах були знайомі з подробицями цього відрізка його життєвого шляху).

В червні 1953 р. І.Штерев повертається до родини, в м.Запоріжжя. Тут він працевлаштовується на посаду інженера міського відділу капітального будівництва (*ОКС*), на якій перебуває по квітень 1955 р. Досить швидко йому вдається відновити довіру керівництва до себе, і вже впродовж 1955–1956 рр. він переходить працювати заступником головного бухгалтера лісопромислового господарства (*леспромхоза*) у м.Межигір'я. З цієї посади у 1956 р. він був переведений на посаду головного бухгалтера дирекції Дніпродзержинської ГЕС. В період з 1958 по 1960 рр. І.Штерев працював головним бухгалтером дирекції Братської ГЕС, але закріпитися на цьому місці роботи не вдалося, оскільки його дружина з сином не хотіла переїжджати до далекого сибірського м.Братська, яке тільки-но розбудовувалося¹⁴.

Тому у порядку переведення він повернувся до м.Запоріжжя, і з 1 листопада 1960 р. почав працювати на посаді головного бухгалтера у «Дніпроенерго» (зараз Дніпровська електроенергетична система). На цій посаді він працював до моменту виходу на пенсію 1 березня 1971 р., більш ніж на рік «перекривши» межу пенсійного віку¹⁵. Справа в тому, що досить довгий час І.Штерева не хотіли звільняти з роботи у зв'язку з відсутністю фахівця, який би був у змозі замінити його на цій посаді. І тому ще рік, фактично пенсіонер, І.Штерев мусив працювати, оскільки в цей час готував собі заміну.

Однак, рік минув, зміну було підготовлено, відбулися урочисті проводи трудовим колективом новоспеченого пенсіонера. Можна було озирнутися назад і з'ясувати для самого себе — чого ж я досяг в цьому житті? І чи взагалі «вдалося» воно, це життя? Чи прожив його так, щоб було «що згадати» самому й не соромно переповісти іншим? Питання складне...

З одного боку існувала так би мовити «офіційна» біографія, зазирнувши до якої можна було довідатися, що Штерев Іван Іванович, який народився в 1910 р. в с.Інзовці Приморського району Запорізької області в родині селян, вільно володів російською, українською та болгарськими мовами. Мав вищу освіту, однак не мав наукових ступенів, державних нагород, наукових праць, винаходів та такого іншого. Безпартійний, в лави ВЛКСМ також не вступав. Загальний стаж роботи з 1925 р., безперервний стаж роботи з 1933 р. З 1939

р. член профспілки, все життя пропрацював бухгалтером і так далі... Одним словом — рутина! Звичайне життя звичайного бухгалтера, представника сірої негероїчної професії, який, у свідомості більшості «радянських людей», за дотепним висловом одного з героїв шукшинської *«Калины красной»*, неодмінно *«тихонький, вроде бы как пришибленный малость, и, опять же, по телевизору балет смотреть любит»*. Клацання абаком, довгі рядки чисел та чорні нарукавники. Таких не запрошують на зустрічі з піонерами та комсомольцями — вони не писали сакраментальне *«если погибну, то прошу...»*, не тиснули руку льотчикові Чкалову, не бачили в Кремлі Михайла Івановича Калініна, і взагалі не могли бути взірцем для виховання прийдешніх поколінь, які будуватимуть комунізм! Великий час вимагає великих героїв! Тож доживайте собі спокійно свого пенсіонерського віку, товаришу бухгалтер. Знайдуться інші, яким дійсно є що переповісти молоді!

Була й інша, «неофіційна», справжня біографія. Саме її сторінки все частіше й частіше згадувалися Іванові Івановичу. Виринали з пам'яті такі рідні обличчя батьків, дідів та бабусь, лунала вже порядком забута але така мила серцю рідна болгарська мова, напливали одна на одну пам'ятні ще з дитинства гайдуцькі пісні, в яких проклиналися турецьке рабство, оплакувалися загиблі в боротьбі за волю юнаки та знівечені дівочі долі. А інколи південно-східний вітер, що котився широким коридором від самого Азовського моря, доносив до сморідного металургійного Запоріжжя аромати диких квітів, що розсипаються золотом та кров'ю по схилах степових балок кожної весни, запах щойно зораної, вологої та масної таврійської землі, яка приготувалася прийняти в себе життєдайне пшеничне сім'я... І руки прагнули, хотіли відчутти знайому з дитинства селянську працю.

Така нагода була, дякувати вільному часу, якого відтепер не бракувало та невеличкому клаптикові садово-городньої ділянки (дачі), якою обзавівся пенсіонер Штерев. Тяглася до сонця виноградна лоза, обіцяючи подарувати ще до перших заморозків ковток терпкого червоного вина, вистигали улюблені поколіннями болгарських селян баклажани, томати та перець. Активізувалися механізми родової пам'яті, витягалися з підсвідомості етногенетичні установки, які довгі роки чекали свого часу. І Іван Іванович поступово перестає вважати себе лише абстрактним *«советским человеком»* та *«коммунистом без партбилета»*. Звичайно, що все це не зникає зовсім, але ж відходить на другий план, а на перший виступає *«потомок четвертого поколения болгарской семьи Штеревых»*.

Це формулювання, як усвідомлення свого місця в цьому світі, до речі, надзвичайно «болгарське». Тому, що цілий рід Штеревих сприймається як єдина велика сім'я, в якій не існує розподілу на родичів другого, третього, четвертого та навіть і п'ятого коліна, а всі носії прізвища, це насамперед «свої». Тому, що сім'я саме «болгарська» на відміну від всіх інших — українських, російських та інших, які без зайвого афішування, однак неминуче, сприй-

маються як не свої — «чужі». Тому, що покоління четверте — саме стільки їх змінило одне одного, відколи розірвалася пуповина з балканською вітчизною, а прадід Станко, син вже напівлегендарного Штерьо, від якого залишилося саме лише родове ім'я, був змушений шукати кращої долі в чужих краях.

Звісно, що осягнення того, що ти є не лише піщинкою в океані багатьох інших, з яких складалося людське море «однієї шостої» не відбулося зненацька та на пустому місті. Попри неодноразово декларовану ним у мемуарах «відданість справі...» І.Штерева жодною мірою не можна вважати типовим *«homo soveticus»* та *«иваном не помнящим родства»*, яких і до сьогодні хоч греблю гаги на пострадянських просторах. Народжений та, значною мірою, вихований в патріархальному селянському середовищі таврійських болгар, він з молоком матері засвоїв повагу до своїх предків, шанобливе ставлення до родової пам'яті. Не минулися даремно й ази християнського виховання, які згодом так вперто намагалася витравити з нього радянська система та життєві реалії тоталітарного суспільства. Вже у юнацькі роки він був змушений засвоїти нелегку, а часом і страшну науку виживання, яка вимагала приховувати, не афішувати те, саме святе, що було на серці. Приховувати, але не зрікатися остаточно. Вірогідно саме тому він ніколи не «вступав до лав» та не «був членом».

А разом з відновленням свого зв'язку з духом предків, з пам'яттю попередніх носіїв прізвища Штеревих постало й питання, яке, ми переконані, не давало спокійно жити й думати, роз'ятрювало душу та позбавляло спокою — а що ж п'яте, шосте та інші покоління Штеревих? Чи матимуть вони усвідомлення своєї причетності до крихітного острівця болгарського народу, загубленого у безкраїх степах Таврії, чи не зречуться, не забудуть? І відповідь приходила сама — не зречуться, якщо я не дозволю, якщо розкажу все що знаю сам та чув від інших! І ноги самі несли до письмового столу, рука тяглася до олівця, а аркуші вкривалися проникливими рядками: *«Хочу! І вважаю своїм долгом, оставить вам память о родословности и жизни, ныне тонущую в неизвестности...»*.

Як зазначає сам автор, задум щодо створення мемуарів виник у нього досить давно. Але тільки з виходом на пенсію, коли з'явилося багато часу, він розпочав роботу: розробив структуру своєї праці, зайнявся пошуком документальних джерел, які б засвідчували його слова, збирав необхідну інформацію з історичних робіт. Однак, аби написати таку працю мало було мати одне тільки бажання, необхідно було мати й певні літературні здібності, творчу обдарованість. І в цьому надзвичайно пощастило як нащадкам родини Штеревих, так і широкому загалові потенційних читачів, оскільки Іван Іванович виявився поетичною, творчо обдарованою натурою. За спогадами дочки автора, у нього була велика бібліотека, він багато читав, віддаючи перевагу класичній літературі. Підтвердженням неординарності та літературної обдарованості автора може слугувати існування не тільки мемуарів, що вийшли з-під його пера, але й кількох прозаїчних повістей, збірки віршів, серії придуманих ним для своїх онуків казок.

Можна впевнено сказати, що в останні роки життя Іван Іванович знайшов себе. Улюблена з дитинства робота на землі, написання спогадів про життя та просто літературних творів лікували душу й тіло, допомагали легше переносити ті проблеми, з яким кожна людина неодмінно зустрічається на схилі літ.

27 червня 1989 р. Іван Іванович Штерев покинув цей світ, не доживши до своєї вісімдесятої річниці трохи менше року. По собі він залишив добру пам'ять в людських серцях і велику кількість рукописів, долею яких дуже переймався. Пророчим виявилось його звернення до їх можливих читачів: *«Те, хто буде хранить цю рукопись — я їм был дорог. Те, хто не будет хранить цю рукопись — тем я был недорог — презрен, они чужой крови»*. Останніх, на щастя, не знайшлося. Спадщина Івана Івановича відтепер є надбанням не тільки роду Штеревих, не тільки єдинокровних йому болгар Таврії, але й всього вдячного мислячого людства.

Відносно археографічних особливостей рукописів І.Штерева, можемо зауважити наступне. Джерелами написання мемуарів стали: документи й листи родинного архіву Штеревих (включаючи приватний архів автора); усні перекази старших представників роду; власні спогади; історична та краєзнавча література, видана в СРСР та НР Болгарії. Мова рукописів російська, однак вживана конструкція речень, як і словарний запас, загалом, назвати чисто російськими не можна, оскільки вони носять виразні сліди впливу рідної мови автора — болгарської. Подекуди, в якості ілюстрації побуту болгарських селян Таврії, з відповідними коментарями, зустрічаються зразки місцевого діалекту рідного села І.Штерева — Інзовки.

Після смерті І.Штерева, вся його рукописна спадщина тривалий час зберігалася у його старшої дочки — Земфіри Іванівни, яка мешкає у м.Запоріжжя та є членом правління Запорізького міського болгарського товариства «Роднина». У листопаді 2001 р., її люб'язністю, рукописи були передані для ознайомлення й підготовки для публікації доценту ЗНУ В.Мільчеву, який, паралельно з цим, є науковим співробітником Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України при ЗНУ. Впродовж наступних п'яти років ці рукописи стали об'єктом дослідження співробітників Відділення та студентів ЗНУ, зокрема студентки-архівознавця Анни Дімітрової, яка написала й успішно захистила дипломний проект, присвячений мемуарній спадщині І.Штерева. Нині рукопис зберігається в архіві Рукописного відділу Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України.

Весь загал рукописних текстів мемуарів автором було розподілено на дві книги, з вміщенням матеріальних носіїв у два великі саморобні футляри з картону, з відповідними позначками — «Книга 1» та «Книга 2». Подібний розподіл є відносно умовним, механічним, оскільки, фактично, за тематично-хронологічною ознакою, мемуари розподіляються на три праці. Проте, він

відбиває авторське бачення структури та композиції матеріалів власного мемуарного доробку, а тому й залишений незмінним.

Книга перша — «*Семья Штеревых. Автобиографические воспоминания четырех поколений периода 1793-1980 годов*» — складається з десяти тематичних розділів. Матеріальним носієм є 12 штучно зроблених зшитків. Зшитки ці виготовлені з розшитих 18-аркушних стандартних учнівських зошитів виробництва Понінківської картонно-паперової фабрики. Колір обкладинок зшитків з 1 по 2, та з 8 по 12 — світло-голубий, а відповідно з 3 по 7 — світло-фіолетовий. Формат аркушів — стандартний «учнівський»: 170-на-200 мм. Одну частину зошитів, з яких було виготовлено зшитки, типографським способом розкреслено у світло-синю клітинку розміром 5-на-5 мм, іншу — в тонку лінію того ж кольору, з відстанню між смужками 8 мм. Текст розміщується з обох боків аркушу. В середньому на аркуші вміщено 18-20 рядків. Текст написано рукою автора. Почерк чіткий, розбірливий. При написанні було використано хімічні авторучки (шарикові) з темно-синьою пастою. До особливостей оформлення твору можна віднести й те, що в деяких зошитах (наприклад в першому) спочатку текст був написаний олівцем, а вже потім наведений авторучкою, пастою темно-синього кольору. Взагалі, в праці дуже багато надрядкових дописок та виправлень, які інколи розміщені й на полях сторінок. Найбільше слідів доробки мають перший та другий зшитки. Ще одним свідченням того, що твір неодноразово редагувався та доповнювався автором, є наявність так званої «вставки» — підшивки з семи аркушів у рожевій обкладинці до зошиту № 7. Пагінація авторська. Пронумеровано обидва боки кожного аркушу — лицевий та зворотній. Таким чином на одному аркуші вміщено дві сторінки (лише на незначній кількості текстом заповнена лише лицева сторона). Подекуди має місце виправлення номерів сторінок — закреслено старий номер та проставлено новий. Загальна кількість сторінок у книзі — 453; вони вміщені на 240 аркушах. Часом створення першої книги є початок 1980-х рр.

Книга друга власної назви не має, а складається з двох тематичних частин. Перша частина книги другої має назву — «*Детство и юношество Вани Штерева потомка четвертого поколения болгарской семьи Штеревых*». Вона складається з передмови, вступу та п'яти розділів. Матеріальним носієм, як і першої книги, є зшитки, виготовлені з розшитих 18-аркушних стандартних учнівських зошитів виробництва Понінківської картонно-паперової фабрики. Загальна кількість зшитків — 7. Обкладинки зшитків світло-голубого кольору. Формат аркушів 170-на-200 мм. Аркуші фабричним способом розкреслені в тонку світло-синю клітинку, розміром 5-на-5 мм. Текст на аркуші розміщується через клітинку, лише з одного — лицевого боку. В середньому на аркуші вміщено 19-21 рядів. Текст написаний самим автором, хімічною авторучкою, пастою темно-синього кольору. Почерк чіткий, розбірливий. В тексті багато дописок та виправлень, розміщених поверх рядків і на полях сто-

рінок. Пагінація авторська. Логіка нумерації порушена. Наприклад, аркуші в зшитках, в яких вміщено вступ та розділи з першого по третій, пронумеровано таким чином, що кожний окремих зшиток отримував свою власну наскрізну нумерацію. Однак в зшитках, в яких розміщено розділи четвертий та п'ятий пронумеровані кожний новий пункт окремо, і наскрізна нумерація зошити відсутня. Загальна кількість аркушів в цій частині — 458. Часом створення першої частини книги другої є перша половина 1980-х рр.

Друга частина книги другої — *«Жизнь против жизни. Авторизованная повесть из воспоминаний потомка четвертого поколения болгарской семьи Штеревых»*, — складається з шістьох тематичних розділів. Матеріальним носієм, як і в попередніх випадках, є аркуші розшитих 18-аркушних стандартних учнівських зошитів виробництва Понінківської картонно-паперової фабрики. Авторський текст розміщений з обох боків. Особливістю матеріального носія другої частини другої книги є те, що ці аркуші вже не склеювались і не прошивались. Аркуші кожного окремого розділу вкладено в саморобні паперові футляри, виготовлені, знову ж таки, з паперу учнівських зошитів. Обкладинки-аркуші розділів з 1 по 3 — рожеві, з 4 по 6 — світло-голубі. Формат аркушів стандартний. Аркуші фабричним способом розкреслені в тонку світло-синю клітинку, розміром 5-на-5 мм. Текст на аркуші розміщується через клітинку, лише з лицевого боку. В середньому на аркуші вміщено 19-21 рядок. Текст написаний самим автором, хімічною авторучкою, пастою темно-синього та, частково, чорного кольору. Почерк чіткий, розбірливий. Особливістю другої частини книги другої є також те, що в ній практично відсутні чисельні вираження, притаманні попереднім частинам. Пагінація авторська. Чітка система нумерації відсутня, повторює ту, яка застосовується й у першій частині книги другої. Загальна кількість аркушів в цій частині — 750. Часом створення другої частини книги другої є перша половина 1980-х рр.

Абсолютна більшість описаних вище рукописів була опублікована в черговому томі серійної публікації джерел, яку здійснює Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України і є доступною до наукового студіювання¹⁶.

ПРИМІТКИ

¹Відомчий архів Дніпровської електроенергетичної системи (ВАДЕС), ф. 5692, оп. 2-О, спр. 24, арк. 166 зв.

²Рукописний відділ при Запорізькому відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (РВЗВІУА), ф. 12, оп. 1, спр. 19, арк. 28.

³РВЗВІУА, ф. 12, оп. 1, спр. 20, арк. 12.

⁴Там само. — Спр. 21, арк. 5.

⁵Там само. — Спр. 22, арк. 15-20.

⁶ВАДЕС, ф. 5692, оп. 2-О, спр. 24, арк. 166 зв.

⁷Інтерв'ю зі Штеревой Земфірою Іванівною (1932 р.н.), записане 15 січня 2005 року. Опитування провела студентка 4-го курсу історичного факультету Запорізького національного університету А.Є.Дімітрова.

⁸ВАДЕС, ф. 5692, оп. 2-О, спр. 24, арк. 166 зв.

⁹Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф.-р. 3051, оп. 1, спр. 4, арк. 28.

¹⁰ВАДЕС, ф. 5692, оп. 2-О, спр. 24, арк. 182.

¹¹Там само. — Арк. 167.

¹²Там само. — Арк. 182.

¹³Там само. — Арк. 166 зв.

¹⁴Там само. — Арк. 186.

¹⁵Там само. — Арк. 168, 186.

¹⁶Джерела з історії Південної України. Том 9 // Мемуари та щоденники. Частина 2 / Упорядники: А.Бойко, В.Мільчев. — Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2006. — 632 с.